

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перший проректор
ЧНУ ім. П. Могили
Котляр Ю. В.

« ____ » _____ 2022 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«СПЕЦКУРС З АРХЕОЛОГІЇ»

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Розробник

Завідувач кафедри історії

Гарант освітньої програми

Т.в.о. директора НН ІПО

Декан факультету політичних наук

Начальник НМВ

Піструїл І.В.

Міронова І.С.

Шевченко Н.В.

Зуб К.М.

Хмель А.О.

Шкірчак С.І.

Миколаїв – 2022 рік

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показника	Характеристика дисципліни		
Найменування дисципліни	Спецкурс з археології		
Галузь знань	03 «Гуманітарні науки»		
Спеціальність	032 «Історія та археологія»		
Спеціалізація (якщо є)			
Освітня програма	«Історія та археологія»		
Рівень вищої освіти	Бакалавр		
Статус дисципліни	Вибіркова		
Курс навчання	2		
Навчальний рік	2022-23 н. р.		
Номер(и) семестрів (триместрів):	Денна форма	Заочна форма	
	3	4, 5	
Загальна кількість кредитів ЄКТС/годин	7 кредитів / 210 годин		
Структура курсу:	Денна форма	Заочна форма	
	Всього – 210 годин	Всього – 210 годин	
	– лекції – семінарські заняття (практичні, лабораторні, півгрупові)	30 годин 45 годин	12 години 12 годин
	– годин самостійної роботи студентів	135 годин	186 годин
Відсоток аудиторного навантаження	36%	11%	
Мова викладання	українська		
Форма проміжного контролю (якщо є)	-		
Форма підсумкового контролю	залік		

2. Мета, завдання та результати вивчення дисципліни

Мета курсу: сформувати у студентів уявлення про загальні закономірності та конкретні особливості розвитку людства на ранньому етапі його історії, про мінливість фізичного типу людини у часі та просторі, про важливі аспекти історичного минулого людства, про антропологічні дані у висвітленні етногенетичної проблематики. В ході курсу розглядається низка теоретико-методологічних та конкретно-історичні питань, пов'язаних з еволюцією фізичного типу людини. Вивчення морфофізіологічної характеристики людини сприяє засвоєнню наступних розділів курсу, вона надає загальне уявлення про морфологічні та фізіологічні ознаки людини. Еволюційна антропологія досліджує місце людини в системі тваринного світу, проблеми походження людини з виділення людської лінії еволюції приматів до формування людини сучасного типу. Етнічна антропологія розглядає проблеми расової класифікації, походження поліморфізму та політипії, етапи расогенезу, а також антропологічний склад сучасного населення світу, зокрема, в плані його формування. Початковий період історії людства розглядається у всесвітньо-історичному контексті із застосуванням інтердисциплінарного підходу.

«Спецкурс з археології» – курс в комплексі дисциплін історичного напрямку. Він покликаний внести вагомий внесок у формування світоглядних уявлень, професійного та загальноосвітнього рівня майбутніх спеціалістів в галузі історії. Доцільність його пояснюється як необхідністю підвищення рівня історичної і, зокрема, етнологічної та

археологічної освіти, для яких антропологія є важливою допоміжною дисципліною, так і глибоким ідеологічним значенням курсу, особливо при широкому розповсюдженні расистських, етноцентричних, а також примітивно-креаціоністських доктрин, які не сприяють гармонійному розвитку суспільства.

Предметом курсу є вивчення фізичних (морфологічних та фізіологічних) особливостей людини, які розглядаються в просторі і часу. Відповідно до цього студенти спочатку вивчають загальні проблеми науки – її предмет і завдання, місце в системі наук, ідеологічне і практичне значення, історіографію антропології та методи дослідження. Потім вони переходять до вивчення основних розділів науки: морфофізіології людини, еволюційної антропології (антропогенезу) та етнічної антропології (расознавства).

Завдання:

- Розкрити поняття щодо людини, як фізичної істоти; дослідити її морфологічні особливості, що складаються з мерології (варіації окремих органів людини, окремих тканин, а також їх взаємного зв'язку) та соматології (закономірностей варіацій росту, маси, пропорції та ін.).
- Показати процес антропогенезу, концентруючи увагу на тих змінах, які відбувалися в природі найближчого предка людини, а потім і самої людини протягом четвертинного періоду.
- Розглянути питання про місце людини в системі тваринного світу, відношення її як зоологічного виду до інших приматів, відновлення шляху, по якому йшов розвиток вищих приматів, виділення стадій у процесі людської еволюції (еволюційну анатомію людини).
- Вивчити умови і причини становлення людини сучасного типу (палеоантропологію).
- Дати поняття про расознавство або етнічну антропологію, вивчити класифікацію рас, закономірності змін расових типів, поширення їх по території Землі, причини расоутворення, показати антропологічні особливості українського народу.

Передумови вивчення дисципліни:

Очікувані результати навчання:

У результаті вивчення дисципліни студенти *мають знати:*

- У загальних рисах всесвітню історію від перших згадок щодо людини до сьогоденного стану людства.
- Основні морфофізіологічні ознаки людини,
- Проблеми антропогенезу,
- Критерії визначення рас,
- Фактори расоутворення,
- Сучасне розселення великих та малих рас, антропологічних типів, співвідношення расових та етнічних ознак.
- Причини, які зумовили особливості суспільного розвитку окремих регіонів, народів та інших суспільних угруповань.
- Визначення понять, їх зміст, найважливіші ознаки, взаємозв'язок.

Студенти зобов'язані вміти:

- аналізувати й узагальнювати історичний матеріал у певній системі;
- встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між певними фактами (матеріальною культурою), подіями, явищами;
- оцінювати факти й події минулого;
- виявляти сутність докорінних змін на різних етапах історичного процесу і на їх підставі аналізувати динаміку історичних змін;
- набувати необхідну інформацію з різних джерел (зокрема бібліотечних каталогів, книгосховищ тощо);
- систематизувати набуті знання;
- інтегрувати історичні знання, набуті з різних історичних джерел;

- інтерпретувати пам'ятки матеріальної культури.

Дисципліна «Історія первісного суспільства» виконує ряд соціально-значимих функцій: пізнавальну, практичну, світоглядну, виховну.

Навчання предмету має сприяти:

- формуванню історичної свідомості (критично осмислювати минуле, розуміти сучасність, орієнтуватися в ній; прогнозувати майбутнє);
- соціальній адаптації на основі вільного вибору пріоритетів у соціокультурній сфері життя з урахуванням і дотриманням гуманістичних засад.

Дисципліна «Спецкурс з археології» виконує ряд соціально-значимих функцій: пізнавальну, практично-політичну, світоглядну, виховну.

Вивчення предмету «Спецкурс з археології» забезпечує реалізацію наступних компетентностей:

Загальні компетентності:

- ЗК 08. Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.
- ЗК 11. Здатність дослідної діяльності: дослідницькі навички, навички емпіричних та інтерпретаційних досліджень, аналізу, оцінки та синтезу нових ідей.

Спеціальні (фахові) компетентності:

- ФК 05. Здатність відшукувати необхідні для освітньої та наукової діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти і т. п.).
- ФК 06. Здатність використовувати релевантні методи опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, а також сучасні інформаційні технології для обробки історичних даних.
- ФК 07. Здатність використовувати фахові знання та професійні навички для виявлення, охорони та популяризації історико-культурної спадщини.
- ФК 10. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.
- ФК 11. Здатність здійснювати та організовувати археологічну діяльність.
- ФК 12. Здатність робити відбір та прийняття на збереження артефактів і документів у відповідності до нормативів, організовувати археологічну діяльність, роботу в архівах та музеях, державних наукових та науково-дослідних установах у відповідності з прийнятими правилами та нормами.

Програмні результати навчання:

- ПРН 01. Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу і історії людства загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період або проблему.
- ПРН 05. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.
- ПРН 14. Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.
- ПРН 15. Планувати дослідницькі проєкти з історії, археології, краєзнавства та ін. Використовувати знання за фахом для проведення занять з історії, виховної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах, у професійній діяльності в органах державної влади і місцевого самоврядування, аналітично-інформаційних інституціях, засобах масової інформації, соціальних і культурних закладах, громадських організаціях тощо.

3. Програма навчальної дисципліни

Денна форма:

	Теми	Лекції	Практичні (семінарські, лабораторні, півгрупові)	Самостійна робота
1	Тема 1. Предмет та завдання антропології. Історія становлення антропологічної науки.	8	12	34
2	Тема 2. Морфофізіологія людини.	8	10	34
3	Тема 3. Еволюційна антропологія.	8	14	34
4	Тема 4. Етнічна антропологія.	6	9	33
	Всього	30	45	135

Заочна форма:

	Теми	Лекції	Практичні (семінарські, лабораторні, півгрупові)	Самостійна робота
1	Тема 1. Предмет та завдання антропології. Історія становлення антропологічної науки.	3	3	46
2	Тема 2. Морфофізіологія людини.	3	3	47
3	Тема 3. Еволюційна антропологія.	3	3	46
4	Тема 4. Етнічна антропологія.	3	3	47
	Всього	12	12	186

4. Зміст навчальної дисципліни

Денна форма

4.1. План лекцій:

№	Тема заняття / план
1	<p>Тема 1. Предмет та завдання антропології. Історія становлення антропологічної науки.</p> <p><i>Заняття 1.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття «антропологія» в світовій науці. Місце антропології в системі наук. 2. Основні розділи антропології та їх завдання. Морфофізіологія. Еволюційна антропологія (антропогенез, палеоантропологія). Расознавство (етнічна антропологія). 3. Напрями та методи в антропології. Антропометричні інструменти. <p><i>Заняття 2.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. «Антропологічні знання» у первісному суспільстві та доби перших цивілізацій (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай тощо). 2. Зародження антропологічних знань. Антична доба (Греція, Рим). 3. Антропологічні знання за середньовічної доби (європейський та арабський світи).

	<p style="text-align: center;"><i>Заняття 3.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Антропологічні знання у новий час (XVI – перша половина XIX ст.). 2. Формування антропології як самостійної наукової дисципліни (друга половина XIX ст.). 3. Розвиток антропологічної науки у XX ст. Удосконалення методів антропологічного дослідження. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 4.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Зародження антропологічних знань в Російській імперії (XVIII – перша половина XIX ст.). 2. Формування антропології як самостійної науки (друга половина XIX – початок XX ст.). 3. Антропологія в СРСР. 4. Антропологічна наука за доби незалежності.
2	<p style="text-align: center;">Тема 2. Морфофізіологія людини.</p> <p style="text-align: center;"><i>Заняття 5.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Головні напрями антропологічного дослідження. 2. Будова людського скелету (скелет голови та посткраніальний скелет). 3. Визначення віку за кістковими рештками. 4. Визначення статі за кістковими рештками. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 6.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа. 2. Остеометричні дослідження (скелети тулуба, верхніх та нижніх кінцівок). 3. Визначення довжини тіла за кістками скелету. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 7.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Шкіра людини. 2. Волосяний покрив. 3. Колір шкіри, колір волосся, колір очей. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 8.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Будова голови та обличчя. Мозок людини. 2. Морфологія тіла. 3. Зубна система людини. 4. Дерматогліфічні характеристики людини. 5. Гематологічні ознаки. 6. Кровоносна система людини.
3	<p style="text-align: center;">Тема 3. Еволюційна антропологія.</p> <p style="text-align: center;"><i>Заняття 9.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Місце людини в системі тваринного світу. 2. Антропологічна періодизація. 3. Еволюційні попередники людини. 4. Біологічні передумови формування людини. Гомінідна тріада. 5. Проблема грані між людиною та твариною. 6. Рушійні сили антропогенезу. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 10.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Австралопітеки – безпосередні попередники роду Номо. 2. Перші представники роду Номо. Людина вміла. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 3. Проблема прабатьківщини людства. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 11.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Людина прямоходяча. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 2. Палеоантропи. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 3. Неандертальська проблема і питання формування людини сучасного виду.

	<p style="text-align: center;"><i>Заняття 12.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Час і місце виникнення людини сучасного виду. Гіпотези моно- і поліцентризму. 2. Розселення неоантропів. 3. Особливості морфології та огляд знахідок неоантропів. 4. Розвиток матеріальної та духовної культури неоантропів.
4	<p style="text-align: center;">Тема 4. Етнічна антропологія.</p> <p style="text-align: center;"><i>Заняття 13.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поліморфізм та групова мінливість. 2. Поняття «раса», «популяція». 3. Історія расових класифікацій. 4. Основні принципи класифікації рас. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 14.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Морфологічна характеристика «великих» рас. 2. Антропологічна структура населення земної кулі (Європа, Азія, Америка, Африка, Австралія та Океанія). <p style="text-align: center;"><i>Заняття 15.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Проблема походження людських рас – моногенізм і полігенізм. 2. Чинники расоутворення. 3. Центри та етапи расоутворення. 4. Сучасне розповсюдження антропологічних типів. 5. Екологія і демографія як чинники расоутворення сучасної людини.

4.2. План практичних (семінарських, лабораторних, підгрупових) занять

№	Тема заняття / план
1	<p style="text-align: center;">Тема 1. Предмет та завдання фізичної антропології. Історія становлення антропологічної науки.</p> <p style="text-align: center;"><i>Заняття 1 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття «антропологія» в світовій науці. Місце антропології в системі наук. 2. Основні розділи антропології та їх завдання. Морфофізіологія. Еволюційна антропологія (антропогенез, палеоантропологія). Расознавство (етнічна антропологія). 3. Напрями та методи в антропології. Антропометричні інструменти. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 2 (4 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. «Антропологічні знання» у первісному суспільстві та доби перших цивілізацій (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай тощо). 2. Зародження антропологічних знань. Антична доба (Греція, Рим). 3. Антропологічні знання за середньовічної доби (європейський та арабський світи). <p style="text-align: center;"><i>Заняття 3 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Антропологічні знання у новий час (XVI – перша половина XIX ст.). 2. Формування антропології як самостійної наукової дисципліни (друга половина XIX ст.). 3. Розвиток антропологічної науки у XX ст. Удосконалення методів антропологічного дослідження. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 4 (4 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Зародження антропологічних знань в Російській імперії (XVIII – перша половина XIX ст.). 2. Формування антропології як самостійної науки (друга половина XIX – початок XX ст.). 3. Антропологія в СРСР. 4. Антропологічна наука за доби незалежності.

2	<p style="text-align: center;">Тема 2. Морфофізіологія людини. <i>Заняття 5 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Головні напрями антропологічного дослідження. 2. Будова людського скелету (скелет голови та посткраніальний скелет). 3. Визначення віку за кістковими рештками. 4. Визначення статі за кістковими рештками. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 6 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа. 2. Остеометричні дослідження (скелети тулуба, верхніх та нижніх кінцівок). 3. Визначення довжини тіла за кістками скелету. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 7 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Шкіра людини. 2. Волосяний покрив. 3. Колір шкіри, колір волосся, колір очей. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 8 (4 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Будова голови та обличчя. Мозок людини. 2. Морфологія тіла. 3. Зубна система людини. 4. Дерматогліфічні характеристики людини. 5. Гематологічні ознаки. 6. Кровоносна система людини.
3	<p style="text-align: center;">Тема 3. Еволюційна антропологія. <i>Заняття 9 (4 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Місце людини в системі тваринного світу. 2. Антропологічна періодизація. 3. Еволюційні попередники людини. 4. Біологічні передумови формування людини. Гомінідна тріада. 5. Проблема грані між людиною та твариною. 6. Рушійні сили антропогенезу. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 10 (4 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Австралопітеки – безпосередні попередники роду Номо. 2. Перші представники роду Номо. Людина вміла. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 3. Проблема прабатьківщини людства. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 11 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Людина прямоходяча. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 2. Палеоантропи. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 3. Неандертальська проблема і питання формування людини сучасного виду. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 12 (4 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Час і місце виникнення людини сучасного виду. Гіпотези моно- і поліцентризму. 2. Розселення неантропів. 3. Особливості морфології та огляд знахідок неантропів. 4. Розвиток матеріальної та духовної культури неантропів.
4	<p style="text-align: center;">Тема 4. Етнічна антропологія. <i>Заняття 13 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поліморфізм та групова мінливість. 2. Поняття «раса», «популяція». 3. Історія расових класифікацій. 4. Основні принципи класифікації рас. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 14 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Морфологічна характеристика «великих» рас. 2. Антропологічна структура населення земної кулі (Європа, Азія, Америка, Африка,

	<p>Австралія та Океанія).</p> <p style="text-align: center;"><i>Заняття 15 (2 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Проблема походження людських рас – моногенізм і полігенізм. 2. Чинники расоутворення. 3. Центри та етапи расоутворення. 4. Сучасне розповсюдження антропологічних типів. 5. Екологія і демографія як чинники расоутворення сучасної людини. <p style="text-align: center;"><i>Заняття 16 (3 год.)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Найдавніші люди на території України (за даними антропології). 2. Антропологічний склад українського народу.
--	---

Заочна форма

4.1.1. План лекцій

№	Тема заняття / план
1	<p style="text-align: center;">Тема 1. Предмет та завдання антропології. Історія становлення антропологічної науки.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття «антропологія» в світовій науці. Місце антропології в системі наук. 2. Основні розділи антропології та їх завдання. Морфофізіологія. Еволюційна антропологія (антропогенез, палеоантропологія). Расознавство (етнічна антропологія). 3. Напрями та методи в антропології. Антропометричні інструменти. 4. «Антропологічні знання» у первісному суспільстві та доби перших цивілізацій (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай тощо). 5. Зародження антропологічних знань. Антична доба (Греція, Рим). 6. Антропологічні знання за середньовічної доби (європейський та арабський світи). 7. Антропологічні знання у новий час (XVI-перша пол. XIX ст.). 8. Формування антропології як самостійної наукової дисципліни (друга пол. XIX ст.). 9. Розвиток антропологічної науки у XX ст. Удосконалення методів антропологічного дослідження. 10. Зародження антропологічних знань в Російській імперії (XVIII-перша пол. XIX ст.). 11. Формування антропології як самостійної науки (друга пол. XIX-поч. XX ст.). 12. Антропологія в СРСР. 13. Антропологічна наука за доби незалежності.
2	<p style="text-align: center;">Тема 2. Морфофізіологія людини.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Головні напрями антропологічного дослідження. 2. Будова людського скелету (скелет голови та посткраніальний скелет). 3. Визначення віку за кістковими рештками. 4. Визначення статі за кістковими рештками. 5. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа. 6. Остеометричні дослідження (скелети тулуба, верхніх та нижніх кінцівок). 7. Визначення довжини тіла за кістками скелету. 8. Шкіра людини. 9. Волосяний покрив. 10. Колір шкіри, колір волосся, колір очей. 11. Будова голови та обличчя. Мозок людини. 12. Морфологія тіла. 13. Зубна система людини. 14. Дерматогліфічні характеристики людини. 15. Гематологічні ознаки. 16. Кровоносна система людини.

3	<p style="text-align: center;">Тема 3. Еволюційна антропология.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Місце людини в системі тваринного світу. 2. Антропологічна періодизація. 3. Еволюційні попередники людини. 4. Біологічні передумови формування людини. Гомінідна тріада. 5. Проблема грані між людиною та твариною. 6. Рушійні сили антропогенезу. 7. Австралопітеки – безпосередні попередники роду Номо. 8. Перші представники роду Номо. Людина вміла. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 9. Проблема прабатьківщини людства. 10. Людина прямоходяча. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 11. Палеоантропи. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 12. Неандертальська проблема і питання формування людини сучасного виду. 13. Час і місце виникнення людини сучасного виду. Гіпотези моно- і поліцентризму. 14. Розселення неоантропів. 15. Особливості морфології та огляд знахідок неоантропів. 16. Розвиток матеріальної та духовної культури неоантропів.
4	<p style="text-align: center;">Тема 4. Етнічна антропология.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поліморфізм та групова мінливість. 2. Поняття «раса», «популяція». 3. Історія расових класифікацій. 4. Основні принципи класифікації рас. 5. Морфологічна характеристика «великих» рас. 6. Антропологічна структура населення земної кулі (Європа, Азія, Америка, Африка, Австралія та Океанія). 7. Проблема походження людських рас – моногенізм і полігенізм. 8. Чинники расоутворення. 9. Центри та етапи расоутворення. 10. Сучасне розповсюдження антропологічних типів. 11. Екологія і демографія як чинники расоутворення сучасної людини.

4.2.2. План практичних (семінарських, лабораторних, підгрупових) занять

№	Тема заняття / план
1	<p style="text-align: center;">Тема 1. Предмет та завдання антропологии. Історія становлення антропологічної науки.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поняття «антропология» в світовій науці. Місце антропологии в системі наук. 2. Основні розділи антропологии та їх завдання. Морфофізіологія. Еволюційна антропология (антропогенез, палеоантропология). Расознавство (етнічна антропология). 3. Напрями та методи в антропологии. Антропометричні інструменти. 4. «Антропологічні знання» у первісному суспільстві та доби перших цивілізацій (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай тощо). 5. Зародження антропологічних знань. Антична доба (Греція, Рим). 6. Антропологічні знання за середньовічної доби (європейський та арабський світи). 7. Антропологічні знання у новий час (XVI-перша пол. XIX ст.). 8. Формування антропологии як самостійної наукової дисципліни (друга пол. XIX ст.). 9. Розвиток антропологічної науки у XX ст. Удосконалення методів антропологічного дослідження. 10. Зародження антропологічних знань в Російській імперії (XVIII-перша пол. XIX ст.). 11. Формування антропологии як самостійної науки (друга пол. XIX-поч. XX ст.).

	<p>12. Антропологія в СРСР. 13. Антропологічна наука за доби незалежності.</p>
2	<p style="text-align: center;">Тема 2. Морфофізіологія людини.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Головні напрями антропологічного дослідження. 2. Будова людського скелету (скелет голови та посткраніальний скелет). 3. Визначення віку за кістковими рештками. 4. Визначення статі за кістковими рештками. 5. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа. 6. Остеометричні дослідження (скелети тулуба, верхніх та нижніх кінцівок). 7. Визначення довжини тіла за кістками скелету. 8. Шкіра людини. 9. Волосяний покрив. 10. Колір шкіри, колір волосся, колір очей. 11. Будова голови та обличчя. Мозок людини. 12. Морфологія тіла. 13. Зубна система людини. 14. Дерматогліфічні характеристики людини. 15. Гематологічні ознаки. 16. Кровоносна система людини.
3	<p style="text-align: center;">Тема 3. Еволюційна антропологія.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Місце людини в системі тваринного світу. 2. Антропологічна періодизація. 3. Еволюційні попередники людини. 4. Біологічні передумови формування людини. Гомінідна тріада. 5. Проблема грані між людиною та твариною. 6. Рушійні сили антропогенезу. 7. Австралопітеки – безпосередні попередники роду Номо. 8. Перші представники роду Номо. Людина вміла. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 9. Проблема прабатьківщини людства. 10. Людина прямоходяча. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 11. Палеоантропи. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності. 12. Неандертальська проблема і питання формування людини сучасного виду. 13. Час і місце виникнення людини сучасного виду. Гіпотези моно- і поліцентризму. 14. Розселення неоантропів. 15. Особливості морфології та огляд знахідок неоантропів. 16. Розвиток матеріальної та духовної культури неоантропів.
4	<p style="text-align: center;">Тема 4. Етнічна антропологія.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поліморфізм та групова мінливість. 2. Поняття «раса», «популяція». 3. Історія расових класифікацій. 4. Основні принципи класифікації рас. 5. Морфологічна характеристика «великих» рас. 6. Антропологічна структура населення земної кулі (Європа, Азія, Америка, Африка, Австралія та Океанія). 7. Проблема походження людських рас – моногенізм і полігенізм. 8. Чинники расоутворення. 9. Центри та етапи расоутворення. 10. Сучасне розповсюдження антропологічних типів. 11. Екологія і демографія як чинники расоутворення сучасної людини.

5. Завдання для самостійної роботи

№ з/п	Назва теми	Денна форма	Заочна форма
1	Поняття «антропологія» в світовій науці. Місце антропології в системі наук.	9	12
2	«Антропологічні знання» у первісному суспільстві та доби перших цивілізацій (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай тощо).	9	12
3	Формування антропології як самостійної наукової дисципліни (друга пол. XIX ст.).	9	12
4	Антропологічна наука за доби незалежності.	9	12
5	Визначення віку за кістковими рештками.	9	12
6	Шкіра людини.	9	12
7	Кровоносна система людини.	9	12
8	Місце людини в системі тваринного світу.	9	12
9	Австралопітеки – безпосередні попередники роду Номо.	9	12
10	Неандертальська проблема і питання формування людини сучасного виду.	9	12
11	Розвиток матеріальної та духовної культури неоантропів	9	12
12	Поліморфізм та групова мінливість.	9	12
13	Історія расових класифікацій.	9	14
14	Антропологічна структура населення земної кулі (Європа, Азія, Америка, Африка, Австралія та Океанія).	9	14
15	Центри та етапи расоутворення.	9	14
	Разом	135	186

6. Теми рефератів

1. «Антропологічні знання» у первісному суспільстві та доби перших цивілізацій
2. Розвиток антропології в Україні (XX – початок XXI ст.).
3. Ф. Вовк та розвиток антропології в Україні.
4. Австралопітеки.
5. Архантропи та палеоантропи. Огляд знахідок та особливості морфології.
6. Будова людського скелету.
7. Будова голови та обличчя. Мозок людини.
8. Шкіра людини.
9. Колір шкіри, колір волосся, колір очей.
10. Зубна система людини.
11. Заселення людиною Америки та Австралії.
12. Міоцен-пліоценові примати та біологічні передумови формування людини.
13. Проблема прабатьківщини людства.
14. Неандертальська проблема і питання формування людини сучасного виду.
15. Походження людських рас.
16. Принципи та критерії класифікації рас людини.

Вимоги до написання реферату

Реферат повинен являти собою самостійне дослідження і включати: обґрунтування вибору теми та її актуальність; аналіз літератури з обраної теми; виклад суті питання; теоретичне узагальнення і науково обґрунтовані висновки; список використаної літератури. Стиль викладення матеріалу має бути науково-діловим.

Структура реферату містить такі елементи: титульна сторінка, план, вступ (мають бути обґрунтовані актуальність та практичне значення обраної теми реферату, визначені мета та завдання роботи); основна частина (розділи, пункти, підпункти) розкривається тема реферату шляхом висвітлення основних питань); висновки (необхідно сформулювати: а) науково-теоретичні та практичні підсумки проведеного аналізу за проблематиком реферату; б) вони мають логічно пов'язуватися із змістом викладеного матеріалу); список літератури (містить використані джерела та публікації), при необхідності – додатки.

Реферат набирають на комп'ютері в текстовому редакторі «WORD» (шрифт 14, «Times New Roman», інтервал 1,5). Поля: верхнє – 20 мм, нижнє – 20 мм, ліве – 25 мм, праве – 15 мм. Її роздруковують на принтері з одного боку аркуша білого паперу формату А4 (210X297 мм). Обсяг реферату 8-10 сторінок.

7. Контрольна робота

I Варіант

1. Поняття «антропология» в світовій науці. Місце антропології в системі наук.
2. Будова людського скелету (скелет голови та посткраніальний скелет).
3. Антропологічна періодизація.
4. Морфологічна характеристика «великих» рас.

II Варіант

1. Напрями та методи в антропології. Антропометричні інструменти.
2. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа.
3. Еволюційні попередники людини.
4. Основні принципи класифікації рас.

III Варіант

1. Формування антропології як самостійної наукової дисципліни (друга пол. XIX ст.).
2. Будова голови та обличчя. Мозок людини.
3. Австралопітеки – безпосередні попередники роду Номо.
4. Центри та етапи расоутворення.

IV Варіант

1. Зародження антропологічних знань. Антична доба (Греція, Рим).
2. Зубна система людини.
3. Палеоантропи. Огляд знахідок, особливості морфології і життєдіяльності.
4. Проблема походження людських рас – моногенізм і полігенізм.

V Варіант

1. Антропология в СРСР.
2. Шкіра людини.
3. Час і місце виникнення людини сучасного виду. Гіпотези моно- і поліцентризму.
4. Поліморфізм та групова мінливість.

8. Підсумковий контроль

Формою підсумкового контролю є залік, який проводиться в усній формі. Робота студентів оцінюється за підсумками виконання основних видів завдань. Якщо студент не відвідував курс лекцій, семінарські заняття і не виконав контрольні заходи, а, отже, не набрав необхідної кількості балів, то він, за рішенням кафедри, не допускається до складання заліку.

Перелік питань до заліку

1. Визначити предмет фізичної антропології.
2. Основні завдання фізичної антропології.
3. Основні розділи фізичної антропології.
4. Проблем місця фізичної антропології в системі наук.
5. Ідеологічне та практичне значення фізичної антропології.
6. Становлення фізичної антропології як науки .
7. Розвиток фізичної антропології в Західній Європі (кінець XIX – початок XXI ст.).
8. Розвиток фізичної антропології в Сполучених Штатах Америки (кінець XIX – початок XXI ст.).
9. Розвиток фізичної антропології в Україні (XIX – початок XX ст.).
10. Розвиток фізичної антропології в УРСР.
11. Розвиток фізичної антропології в незалежній Україні.
12. Філософські та біологічні критерії людини.
13. Загальна еколого-географічна і морфофізіологічна характеристика приматів.
14. Біологічні передумови формування людини.
15. Основні етапи еволюції приматів.
16. Охарактеризувати еволюцію гомінідів.
17. Характеристика австралопітеків.
18. Характеристика Гомо габіліс.
19. Характеристика Гомо еректус.
20. Висвітлити чинники і критерії гомінізації.
21. Висвітлити проблему прабатьківщини людства.
22. Характеристика неандертальця.
23. Неандертальська проблема в антропології.
24. Місце людини в системі тваринного світу: сучасні погляди
25. Питання походження людини сучасного типу та расогенезу. Концепції моно- та полігенезу людських рас.
26. Чинники расогенезу.
27. Ранні етапи расогенезу.
28. Вторинні центри та етапи расогенезу.
29. Питання формування монголоїдної раси.
30. Питання формування європеїдної раси.
31. Питання формування негроїдної раси.
32. Питання формування американоїдів.
33. Основні теорії расогенезу. Концепції моно- та полігенезу.

Оцінювання питань в білеті: кожне питання в білеті оцінюється до 10 балів.

Приклад залікового білету

<u>ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ</u>		
Рівень вищої освіти перший: <u>бакалаврський</u>		
Спеціальність <u>032 «Історія та археологія»</u>		
Семестр <u>3</u>		
Навчальна дисципліна «<u>СПЕЦКУРС З АРХЕОЛОГІЇ</u>»		
ЗАЛКОВИЙ БІЛЕТ № <u>0</u>		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначити предмет фізичної антропології. 2. Розвиток фізичної антропології в незалежній Україні. 3. Характеристика неандертальця. 		
Затверджено на засіданні кафедри <u>історії</u>		
Протокол № _____ від _____ 20__ року		
Завідувач кафедри	_____	<u>Міронова І.С.</u>
Екзаменатор	_____	<u>Піструїл І.В.</u>

9. Критерії оцінювання та засоби діагностики результатів навчання

Денна форма:

№	Вид діяльності (завдання)	Критерії оцінювання	Максимальна кількість балів
1	Семінарські заняття	16 семінарських занять. Кожне заняття оцінюється до 3-х балів. Максимальна кількість балів за семінарські заняття (16*3).	48
2	Написання та захист реферату	Оцінювання реферату: 5 балів – написання реферату, 5 балів – захист.	10
3	Контрольна робота	Оцінювання контрольної роботи: 4 запитання оцінюються по 3 бали (4*3).	12
4	Залік	В кожному заліковому білеті по 3 питання: кожне питання оцінюється до 10 балів.	30
	Всього		100

Заочна форма:

№	Вид діяльності (завдання)	Критерії оцінювання	Максимальна кількість балів
1	Семінарські заняття	4 теми семінарських занять. Кожна тема оцінюється до 10-ти балів. Максимальна кількість балів за теми (4*10).	40
2	Написання та захист реферату	Оцінювання реферату: 5 балів – написання реферату, 5 балів – захист.	10
3	Контрольна робота	Оцінювання контрольної роботи: 4 запитання оцінюються по 5 балів (4*5).	20
4	Залік	В кожному заліковому білеті по 3 питання: кожне питання оцінюється до 10 балів.	30
	Всього		100

Оцінювання результатів навчальної діяльності студентів здійснюється з урахуванням індивідуальних особливостей студентів і передбачає диференційований підхід в його організації.

Оцінюватися може виконання студентами будь-яких навчальних завдань, під час роботи над якими студенти демонструють власне історичне мислення: розгорнуті і стислі усні відповіді, письмові роботи, доповіді, реферати, виступи в дискусіях тощо.

При цьому враховується:

- розуміння студентами взаємозв'язків між історичними подіями, уміння порівнювати, пояснювати, аналізувати та критично оцінювати історичні факти;
- самостійність мислення;
- використання різних джерел історичних знань, з розумінням їх особистостей, умінням їх характеризувати і оцінювати;
- правильність і достатність добору історичних фактів для розв'язування поставлених викладачем завдань;
- чіткість і завершеність викладу;
- мовна грамотність.

Критерії оцінки усної відповіді студента (семінарські заняття):

Денна форма:

3 бали ставиться у випадку:

- студент вільно володіє, визначеними програмою, знаннями й уміннями;
- правильно і в достатній кількості добирає необхідні для відповіді факти;
- висловлює власне ставлення до навчального матеріалу;
- відповідь чітка і завершена;
- мова добра.

2 бали ставиться у відповідності з попередніми вимогами, але:

- студент має незначні ускладнення при використанні визначених програмою знань і умінь;
- при доборі фактів припускається незначних помилок;
- власне ставлення студентом висловлюється, але в аргументації зустрічаються окремі неточності;
- мова добра.

0-1 бал ставиться в такому випадку:

- студент користується лише окремими знаннями й уміннями;
- порушує логіку викладу;
- відповідь недостатньо самостійна;
- аргументація слабка;
- є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу та висновках;
- мова спрощена.

Заочна форма:**9-10 балів ставиться у випадку:**

- студент вільно володіє, визначеними програмою, знаннями й уміннями;
- правильно і в достатній кількості добирає необхідні для відповіді факти;
- висловлює власне ставлення до навчального матеріалу;
- відповідь чітка і завершена;
- мова добра.

7-8 балів ставиться у відповідності з попередніми вимогами, але:

- студент має незначні ускладнення при використанні визначених програмою знань і умінь;
- при доборі фактів припускається незначних помилок;
- власне ставлення студентом висловлюється, але в аргументації зустрічаються окремі неточності;
- мова добра.

4-6 балів ставиться в такому випадку:

- студент користується лише окремими знаннями й уміннями;
- порушує логіку викладу;
- відповідь недостатньо самостійна;
- аргументація слабка;
- є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу та висновках;
- мова спрощена.

0-3 бали ставиться в разі незнання більшої частини матеріалу, відсутності будь-якої логіки викладу, а саме:

- студент не володіє необхідними для здійснення завдання уміннями;
- головного фактичного матеріалу не знає.

Критерії оцінки студента при написанні та захисті реферату:

- **9-10 балів** виставляється якщо виконані всі вимоги до написання наукової роботи: позначена проблема і обґрунтована її актуальність, зроблено короткий аналіз різних точок зору на дану проблему і логічно викладена власна позиція, сформульовані висновки, тема розкрита повністю, витриманий обсяг, дотримані вимоги до зовнішнього оформлення.
- **7-8 балів** виставляється якщо основні вимоги до наукової роботи виконані, але при цьому допущені незначні недоліки. Зокрема, не витриманий обсяг; є упущення в оформленні.
- **5-6 балів** виставляється якщо основні вимоги до наукової роботи виконані, але при цьому допущені недоліки. Зокрема, є неточності у викладі матеріалу; відсутня логічна послідовність в судженнях, не витриманий обсяг; є упущення в оформленні.
- **3-4 бали** виставляється якщо є істотні відступи від вимог до виконання наукової роботи. Зокрема: тема висвітлена лише частково, відсутній висновок.
- **2 бали** виставляється якщо є істотні відступи від вимог до виконання наукової роботи. Зокрема: допущені фактичні помилки у змісті, відсутній висновок.
- **1бал** виставляється якщо тема наукової роботи не розкрита, виявляється істотне нерозуміння проблеми.

Критерії оцінювання контрольної роботи:

Денна форма:

- **«11-12» балів** заслуговує студент, який всебічно, безпомилково, в логічній послідовності і вільно розкрив теоретичне питання; продемонстрував знання методики аналізу даних та інформаційно-довідкових матеріалів; наявні повні, обґрунтовані висновки та пропозиції; робота оформлена відповідно до встановлених вимог, має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент повно, всебічно, безпомилково відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи,
- **«8-10» балів** отримує студент, який дав правильну, але неповну відповідь на теоретичне питання; розкрив всі аспекти поставленого питання, але припустився несуттєвих помилок; наведені матеріали правильні, але неповні; наявні висновки та пропозиції в цілому вірні, але недостатньо обґрунтовані; робота в цілому оформлена відповідно до встановлених вимог, але є незначні зауваження до оформлення; робота має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент в основному відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи, але відповідь неповна та/або студент допускає незначні помилки.
- **«5-7» балів** отримує студент, який дав правильну, але суттєво неповну відповідь на теоретичне питання; недостатньо використані матеріали; висновки та пропозиції неповні; робота в цілому оформлена з суттєвими зауваженнями до встановлених вимог; робота має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент неповно та з помилками відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.
- **«0-4» бали** виставляється в тому випадку, якщо в роботі не розкрито вузлових елементів теоретичного питання; є суттєві помилки та викривлення; наведені дані неактуальні; відсутні або застарілі матеріали, літературні джерела; відсутні обґрунтовані висновки та пропозиції, які впливають з теми роботи; робота оформлена з суттєвими порушеннями встановлених вимог; робота не має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент не відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.

Заочна форма:

- **«16-20» балів** заслуговує студент, який всебічно, безпомилково, в логічній послідовності і вільно розкрив теоретичне питання; продемонстрував знання методики аналізу даних та інформаційно-довідкових матеріалів; наявні повні, обґрунтовані висновки та пропозиції; робота оформлена відповідно до встановлених вимог, має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент повно, всебічно, безпомилково відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи,
- **«11-15» балів** отримує студент, який дав правильну, але неповну відповідь на теоретичне питання; розкрив всі аспекти поставленого питання, але припустився несуттєвих помилок; наведені матеріали правильні, але неповні; наявні висновки та пропозиції в цілому вірні, але недостатньо обґрунтовані; робота в цілому оформлена відповідно до встановлених вимог, але є незначні зауваження до оформлення; робота має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент в основному відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи, але відповідь неповна та/або студент допускає незначні помилки.
- **«6-10» балів** отримує студент, який дав правильну, але суттєво неповну відповідь на теоретичне питання; недостатньо використані матеріали; висновки та пропозиції неповні; робота в цілому оформлена з суттєвими зауваженнями до встановлених вимог; робота має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину,

висновки); студент неповно та з помилками відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.

- **«0-5» балів** виставляється в тому випадку, якщо в роботі не розкрито вузлових елементів теоретичного питання; є суттєві помилки та викривлення; наведені дані неактуальні; відсутні або застарілі матеріали, літературні джерела; відсутні обґрунтовані висновки та пропозиції, які впливають з теми роботи; робота оформлена з суттєвими порушеннями встановлених вимог; робота не має всі необхідні структурні елементи (вступ, основну частину, висновки); студент не відповідає на питання, встановлені викладачем з теми роботи.

Приклад контрольної роботи для студентів заочної форми навчання

Варіант 1

1. Поняття «антропологія» в світовій науці. Місце антропології в системі наук.
2. Будова людського скелету (скелет голови та посткраніальний скелет).
3. Антропологічна періодизація.
4. Морфологічна характеристика «великих» рас.

Варіант 2

1. Напрями та методи в антропології. Антропометричні інструменти.
2. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа.
3. Еволюційні попередники людини.
4. Основні принципи класифікації рас.

Критерії оцінювання заліку:

- **30 балів** виставляються студенту при глибоких і всебічних знаннях проблеми, грамотному і злагодженому логічно їх викладі, досконалому володінні понятійним апаратом, умінні підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, здатності швидко і правильно робити умовиводи, використовувати при аналізі сучасних явищ теоретичні положення на основі вивчення основної та додаткової літератури; якщо дані правильні, повні і глибокі відповіді на всі теоретичні питання відповідно до навчальної програми дисципліни, немає помилок у виконанні, матеріал викладено грамотною мовою з дотриманням логічної послідовності;
- **25-29 балів** виставляються студенту при глибоких і всебічних знаннях проблеми, грамотному і злагодженому логічно їх викладі, досконалому володінні понятійним апаратом, умінні підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, здатності швидко і правильно робити умовиводи, використовувати при аналізі сучасних явищ теоретичні положення на основі вивчення основної та додаткової літератури; якщо студентом дано правильні, повні відповіді на всі теоретичні питання індивідуального завдання відповідно до навчальної програми дисципліни, матеріал викладено грамотною мовою з дотриманням логічної послідовності, однак допущені незначні похибки при відповіді;
- **20-24 бали** виставляються студенту при твердому і досить повному знанні проблеми, відсутності характерних неточностей при відповідях на питання залікового білета та на поставлені додаткові питання, умінні в основному пов'язувати теоретичний матеріал з практичними завданнями, що стоять в сучасних умовах, володінні понятійним апаратом, знанні основної літератури; якщо на запропоновані теоретичні питання дані правильні, але неповні відповіді; матеріал викладено грамотною мовою з дотриманням логічної послідовності, однак допущені несуттєві похибки або неточності у відповідях, допущена незначна помилка;
- **15-19 балів** виставляються студенту при достатньому знанні навчального матеріалу, відсутності грубих помилок при відповідях на питання залікового білета, умінні

підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, знанні основних понять і категорій; якщо відповіді на теоретичні питання в цілому правильні, але неповні, допущені неточності у формулюваннях і логічні похибки, допущені одна-дві несуттєві помилки;

- **10-14 балів** виставляються студенту, якщо відповіді на теоретичні питання неповні, допущені неточності у формулюваннях і логічні похибки;
- **5-9 балів** виставляються студенту при наявності грубих помилок у відповідях на теоретичні питання залікового білета, які свідчать про неправильне розуміння суті проблеми, невмінні підкріплювати теоретичні знання практичними висновками, незнання основного категоріального апарату, якщо відповіді на теоретичні питання містять грубі помилки, свідчать про незнання і нерозуміння відповідних розділів програмного матеріалу;
- **0-4 бали** виставляються студенту, якщо відповіді на теоретичні питання містять грубі помилки, які свідчать про незнання і нерозуміння відповідних розділів програмного матеріалу.

10. Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
		для заліку
90–100	A	зараховано
82–89	B	
75–81	C	
67–74	D	
60–66	E	
35–59	FX	не зараховано з можливістю повторного складання
0–34	F	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

11. Рекомендовані джерела інформації

11.1. Основні:

- Археологія України / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. К.: Либідь, 2005.
- Геродот. Історія в дев'яти книгах / Геродот. К.: Наукова думка, 1993. 574 с.
- Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. К.: Вища школа, 2004.
- Давня історія України. В 3-х тт. К., 1997-1999.
- Залізняк Л. Л. Мезоліт заходу східної Європи. К.: Шлях, 2009.
- Залізняк Л. Л. Найдавніше минуле України. К.: Наукова думка, 1997.
- Залізняк Л. Л. Первісна історія України. Київ, 1999.
- Залізняк Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. Київ, 1998.
- Міхеев В. К., Шрамко Б. А. Археологія залізного віку Східної Європи. Харків, 2000.
- Словник-довідник з археології. К., 1996.
- Станко В. Н., Гладких М. І., Сегеда С. П. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999.
- Старожитності України-Русі. К., 1994.
- Чмихов І. Т., Кравченко Н. М., Черняков Т. С. Археологія та стародавня історія України. К., 1992.

11.2. Додаткові:

- Баран В. Д. Черняхівська культура. К.: Наукова думка, 1981.
- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. К.: Наукова думка, 1991.
- Брайчевський М. Ю. Походження Русі. К.: Наукова думка, 1968.
- Відейко М. Від Яншао до Трипілля: розвиток суспільств давніх хліборобів у V-IV тис. до н. е. // Емінак. 2020. №1. С. 230-238.
- Дзиговський О. М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2000.
- Кротова О. О. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів. К., 2013.
- Манько В. О. Проблеми походження неоліту в Україні // Кам'яна доба України. 2010. Вип.13. С. 229-253.
- Мозолевський Б. М. Товста могила. К.: Наукова думка, 1974.
- Моця О. П. Населення південноруських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). К., 1993.
- Петров В. П. Походження українського народу. К.: Наукова думка, 1992.
- Піструїл І. В. Пам'ятки кам'яної доби біля села Анетівка: до 40-ї річниці з початку досліджень // Емінак. 2018. №3. С. 8-20.
- Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси. Київ: Наукова думка, 2020.
- Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ; Чернівці, 2001.
- Скиба А. В., Горбаненко С. А. Європейська археологія I тисячоліття н. е.: збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко. Київ: ІА НАН України, 2017.
- Сминтина О. Зональність ранньопервісних культур: дослідження, факти, теорії. Одеса: Астропринт, 2001.
- Сминтина О. Теоретичні питання дослідження екології давньої людини. Одеса: Астропринт, 2004.
- Степанчук В. М., Васильєв С. В. Пізні неандертальці Криму. Заскельна VI (Колосовська). Шари III і III а. Київ: Слово, 2018.
- Теліженко С. А., Манько В. О. Різномасштабні пам'ятки поблизу села Ратнів на Волині. Дослідження 2015 року. Київ: Гурович В. Г., 2021.
- Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. К.: Стародавній Світ, 2014.